

بررسی اجمالی مزارات فرق شیعه در شام

احمد خامه یار*

اشاره

سرزمین شام از صدر اسلام، محل تجمع و سکونت پیروان فرقه‌های مختلف اسلامی بوده است. فرق مختلف شیعه نیز از سده‌های اولیه هجری در این سرزمین حضور داشته‌اند و حتی در برخی دوره‌های تاریخی، موفق به ایجاد حکومت شیعی شده‌اند. از نظر فکری نیز در برهه‌ای از تاریخ، منطقه جبل عامل، یکی از مهم‌ترین مراکز علمی و فقهی شیعه بوده است. این مطالب نشان‌دهنده اهمیت بررسی تاریخ و اعتقادات شیعیان این سرزمین است. یکی از راه‌هایی که می‌تواند به شناخت تاریخ، جامعه و اعتقادات دینی مردم یک منطقه کمک کند، مطالعه و بررسی زیارتگاه‌ها و نقاط مقدس آن مردم است. از این رو در این نوشتار مهم‌ترین مزارات فرق مختلف شیعه در سرزمین شام به اجمال معرفی و بررسی شده‌اند. به این منظور، مقاله در چهار بخش، به معرفی مزارات هر فرقه پرداخته است: ۱. مزارات شیعیان امامیه؛ ۲. مزارات علویان؛ ۳. مزارات اسماعیلیان؛ ۴. مزارات حروفیان. در هر بخش نیز با اشاره به مناطق اصلی حضور و تمرکز فرقه موردنظر، به معرفی و بررسی مزارات مورد احترام آنان پرداخته شده است. در پایان نیز دو نکته گذرا در باب اهمیت و کارکرد مطالعه این مزارات بیان شده است.

کلیدواژه‌ها: زیارتگاه‌ها، شام، فرق شیعه، شیعه امامیه، علویان، اسماعیلیان، حروفیه

مقدمه

سرزمین شام، نام منطقه جغرافیایی وسیعی است که کشورهای سوریه، لبنان، فلسطین و اردن امروزی را شامل می‌شود. وجود مناطق کوهستانی فراوان در این سرزمین، از قبیل کوه‌های لبنان و جبل عامل (در جنوب لبنان)، کوه‌های لاذقیه (در غرب سوریه)، جبل اللکام (در منطقه انطاکیه)، جبل الشیخ (در مرز لبنان و سوریه)، جبل العرب (در جنوب سوریه) و... در دوره‌های مختلف تاریخی، عاملی برای جذب و حضور پیروان فرق دینی مختلف در این مناطق بوده است.

سرزمین شام، از نخستین سال‌های ورود اسلام به آن، شاهد پیدایش تعدادی از فرق اسلامی، و محل تجمع و سکونت پیروان این فرق بوده است. فرق مختلف شیعه نیز، از جمله اسماعیلیان، نصیریان و شیعیان امامی، از سده‌های اولیه هجری در این سرزمین حضور داشته‌اند و حتی در برخی دوره‌های تاریخی نقش تأثیرگذاری را در تاریخ سیاسی آن ایفا کرده‌اند.

در طول تاریخ، در سرزمین شام همواره غلبه با اهل سنت بوده و به استثنای برخی دوره‌های تاریخی کوتاه‌مدت که حاکمانی از فرق اقلیت توانستند دولت‌هایی را در بخش‌هایی از آن تأسیس کنند، پادشاهان و امرای سنی‌مذهب بر آن حاکم بوده‌اند، لذا اقلیت‌ها غالباً از سوی این حکومت‌ها مورد مضایقه و آزار قرار می‌گرفتند و به ناچار به زندگی در مناطق کوهستانی پناه می‌بردند. به همین دلیل بسیاری از جزئیات تاریخ این فرقه‌ها در پرده ابهام قرار گرفته و از دید بیشتر مورخان، که عمدتاً در شهرها و مراکز علمی بزرگ آن زمان، مانند دمشق و حلب، می‌زیستند پنهان مانده‌اند.

یکی از راه‌هایی که می‌تواند به شناخت تاریخ، جامعه و باورها و اعتقادات دینی مردم یک منطقه کمک کند، مطالعه و بررسی زیارتگاه‌ها و اماکن مقدس آنان است. از این‌رو، تلاش نگارنده آن است تا با معرفی و بررسی اجمالی زیارتگاه‌های فرق مختلف شیعه در شام، گام کوچکی در مسیر آشنایی با تاریخ، فرهنگ و باورهای جوامع این فرق — صرف‌نظر از آنچه در کتب و منابع آنان بیان شده است — بردارد. فرقه‌هایی که مزاراتشان مورد بررسی قرار خواهد گرفت، عبارت‌اند از: شیعیان امامی، علویان، اسماعیلیان و حروفیان. در معرفی مزارات هر فرقه، تأکید بر زیارتگاه‌هایی است که بیش از پیروان سایر فرق مورد توجه پیروان آن فرقه است. همچنین در این نوشتار، بنا

بر بیان تاریخچه و زندگی‌نامه اصحاب مزارات مورد اشاره و بررسی اعتبار و صحت و سقم آن نیست. بدیهی است که بررسی تفصیلی و همه‌جانبه این زیارتگاه‌ها، فرصت دیگر و پژوهش میدانی عمیق‌تری را می‌طلبد.

۱. مزارات شیعه امامیه

درباره چگونگی و زمان پیدایش و انتشار تشیع امامی در بلاد شام، میان پژوهشگران اختلاف نظر وجود دارد و نظر قطعی و ثابتی در این باره وجود ندارد (برای آگاهی بیشتر، رک: المهاجر، ۱۹۹۲)؛ اما مسلم است که در نخستین سال‌های هجری برخی شخصیت‌های شیعه از اهل بیت و صحابه پیامبر(ص) در این سرزمین حضور یافته‌اند و شخصیت‌های شیعه‌ای نیز در قرون اولیه هجری از این سرزمین برخاسته‌اند. در آغاز قرن چهارم هجری، یکی از نخستین دولت‌های شیعی غیرعلوی یعنی حمدانیان (۳۳۳-۴۰۷هـ) در مناطق شمالی شام به مرکزیت شهر حلب تأسیس شد، و پس از آن در قرن پنجم هجری، بنی‌مرداس (۴۱۴-۴۷۱هـ) بر این منطقه حاکمیت یافتند. در طرابلس لبنان نیز در نیمه دوم قرن پنجم هجری، امرای شیعه‌مذهب بنی‌عمار (۶۲۲-۵۰۲هـ) حکمرانی می‌کردند. تشکیل این دولت‌ها عامل مهمی در گسترش تشیع در شام بود. البته به علت روی کار آمدن حکومت‌های متعصب سنی‌مذهب در دوره‌های بعد، حکومت و فضای کلی در دست سنیان قرار داشت؛ اما با این حال در قرن هشتم هجری، منطقه جبل عامل در جنوب لبنان شاهد پیدایش یکی از مهم‌ترین مراکز علمی و فقهی شیعه در طول تاریخ تشیع بود.

در حال حاضر تمرکز و حضور عمده شیعیان در سرزمین شام، در کشور لبنان و به میزان کمتری در کشور سوریه است. در دو کشور اردن و فلسطین حضور چندان آشکار و متمرکز از شیعیان دیده نمی‌شود.

۱-۱. کشور سوریه

مناطق اصلی حضور و تمرکز شیعیان در سوریه را می‌توان به چهار منطقه زیر تقسیم کرد: (۱) شهر دمشق (عمدتاً در سه محله الامین، جعفر صادق، و زین‌العابدین) و برخی نقاط اطراف آن از جمله شهرک «السیده زینب»؛ (۲) منطقه حمص شامل تعدادی از

روستاهای واقع در نواحی شرق و شمال شرقی شهر حمص؛ (۳) منطقه ادلب شامل شهر شیعه‌نشین «فوعه» و روستای «کَفَرِیا» و نیز اقلیت چند هزار نفری در شهر «معره مصرین»، این سه نقطه نزدیک به هم و در امتداد هم واقع شده‌اند و از مراکز قدیمی تشیع در شام به شمار می‌آیند؛ و (۴) دو شهرک شیعه‌نشین «بُئُل» و «الزهراء» در فاصله حدود ۴۰ کیلومتری شمال حلب. در مناطق دیگری از جمله شهر بصری (در جنوب سوریه) و تعدادی از روستاهای دیرالزور و ... نیز اقلیت‌هایی شیعه وجود دارند.

۱-۱-۱. دمشق و اطراف آن

مهم‌ترین زیارتگاه‌های شیعیان در حوزه دمشق، که در عین حال از مهم‌ترین زیارتگاه‌های کشور سوریه نیز به شمار می‌آیند و مورد توجه شیعیان از سراسر جهان هستند، عبارت‌اند از آستانه حضرت زینب دختر امام علی(ع) در شهرک «السیده زینب» در جنوب دمشق، و آستانه حضرت رقیه دختر امام حسین(ع) در قلب دمشق. قدمت بنای اولیه این دو زیارتگاه دست کم به قرن ششم هجری برمی‌گردد؛ که در چند دهه اخیر با پشتیبانی مراجع تقلید و بازرگانان شیعه و جمهوری اسلامی ایران، توسعه چشمگیری یافته‌اند. اخیراً زیارتگاه دیگری یعنی آستانه سکینه دختر امام علی(ع) در شهر دارِیا در جنوب دمشق، توسعه یافته و به یک زیارتگاه مهم تبدیل شده است؛ ولی تا پیش از سه دهه گذشته از شهرت چندانی برخوردار نبود.

قبرستان باب‌الصغیر دمشق، که قدمت آن به نخستین سال‌های ورود اسلام به سرزمین شام برمی‌گردد، از دیگر نقاط زیارتی مهم شیعیان است. این قبرستان به علت اینکه بسیاری از اهل بیت، صحابه، علما و مشاهیر اسلام در آن دفن شده‌اند، از اهمیت تاریخی فراوانی برخوردار است. مزارات شیعیان در این قبرستان شامل قبور منسوب به برخی از همسران و صحابه پیامبر(ص)، و شخصیت‌های صدر اسلام و تعدادی از فرزندان و نوادگان ائمه(ع) و نیز مزار سرهای شهدای کربلا است. بنای کنونی بیشتر این زیارتگاه‌ها از اواخر دوره عثمانی است و معماری آن تقریباً شبیه یکدیگر است.

مزار حجر بن عدی و یاران شهیدش در روستای عدرا در شرق دمشق، و مزار رأس الحسین(ع) و مقام امام زین‌العابدین(ع) در شرق مسجد اموی، از دیگر زیارتگاه‌های مهم شیعیان در حوزه دمشق به شمار می‌آیند.

۱-۱-۲. حلب و ادلب

در شهر حلب در شمال سوریه، دو زیارتگاه شیعی مهم یعنی مشهد الحسین و مشهد محسن وجود دارد (برای آگاهی بیشتر، رک: نصرالله، ۱۹۹۵). این دو زیارتگاه در دامنه کوه کم‌ارتفاعی در میان بافت جدید شهر قرار دارند که در گذشته به کوه جوشن شهرت داشته و در وجه تسمیه آن گفته شده است: از زمانی که شمر بن ذی‌الجوشن به همراه اسرای اهل بیت و سرهای شهدای کربلا در آن توقف کرد، به کوه جوشن معروف شد (الغزی، ۱۹۹۱: ۲/۲۱۰).

مشهد الحسین، بنای تاریخی عظیمی است که به تمامی از سنگ ساخته شده است و از آثار معماری اسلامی مهم در حلب به شمار می‌آید. درباره علت ساختن آن گفته شده است که «سر امام حسین(ع) را در این محل بر زمین گذاشته‌اند و قطره‌ای از خون آن حضرت(ع) بر سنگی چکیده است، پس این مشهد^۱ را بر روی آن بنا کرده‌اند» (همان: ۲/۲۱۱-۲۱۲). کاوش‌های باستان‌شناسی نشان داده که این بنا در آغاز تنها شامل یک گنبد بوده است که کاوشگر بنا، قدمت آن را از دوره عمر بن عبدالعزیز (۹۹-۱۰۱هـ) تخمین زده است. سپس در دوره سیف‌الدوله حمدانی (۳۳۳-۳۵۶هـ)، نخستین حاکم سلسله حمدانیان، توسعه یافته و در دوره‌های بعدی نیز، بارها بازسازی شده و توسعه یافته است (سماقیه، ۱۹۸۷: ۱۷۶). در داخل ضریح کوچکی در ایوان بنا، سنگی وجود دارد که گفته می‌شود سر امام حسین(ع) را بر روی آن گذاشته‌اند. بر اساس باور رایج در میان زائران، در اوقات ویژه‌ای (غالباً روز عاشورای هر سال)، خون امام حسین(ع) تازه شده و از سنگ می‌جوشد.

مشهد محسن، دیگر زیارتگاه شیعی در حلب، در حدود ۳۰۰ متری جنوب مشهد الحسین قرار دارد. گفته شده است محسن فرزند امام حسین(ع) بوده که در زمان توقف کاروان اسرای اهل بیت در کوه جوشن، از یکی از زنان امام حسین(ع) سقط و در اینجا دفن شده است. این زیارتگاه توسط سیف‌الدوله حمدانی بنا و سپس بارها بازسازی شده است (ابن شداد، ۱۹۸۸: ۱/۱۴۷-۱۵۲).

در مناطق شیعه‌نشین حلب (نُبل و الزهراء) و روستاهای شیعه‌نشین حمص، مزارات شاخصی وجود ندارد، ولی در مناطق شیعه‌نشین ادلب، مزاراتی متعلق به شیعه یافت می‌شود؛ از جمله در شهر «معره مصرین»، زیارتگاهی به نام «مشهد امام علی(ع)» وجود

دارد که قدمت آن، بر اساس کتیبه سردر آن، از سال ۴۲۶هـ (یعنی از دوره بنی‌مرداس) است. در شهر «فوعه» نیز چند زیارتگاه از جمله قدمگاه امام علی(ع) و مقبره سید رکن‌الدین ابوسالم (از سادات بنی‌زهره حلب) و مقبره ویرانه شیخ مُهَنَّا (از عرفای فوعه) وجود دارد.

۱-۱-۳. سایر مناطق سوریه

دیگر زیارتگاه مهم شیعی در سوریه، آستانه شهدای صفین در شهر رقه (در کنار رود فرات، در ۱۸۰ کیلومتری شرق حلب و ۵۵۰ کیلومتری دمشق) است. در محل این زیارتگاه، قبرستانی وجود داشته است که گفته شده تعدادی از شهدای جنگ صفین در آن دفن شده‌اند (رک: الهروی، ۱۹۵۳: ۶۳؛ الحموی، بی تا: ۲۱۶/۲؛ ابن‌شداد، ۱۹۷۸: ۷۲/۱۳). از این میان، تنها قبور عمار یاسر و اویس قرنی و قبر دیگری که از آن‌ها بن‌قیس دانسته شده، باقی مانده‌اند. دولت جمهوری اسلامی، در این محل ساختمان عظیمی دارای صحن وسیع و رواق‌های دو طبقه و گنبد‌ها و مناره‌های مرتفع ساخته است. علاوه بر زیارتگاه‌های مذکور، مزارات دیگری مرتبط با ائمه(ع) و اهل بیت وجود دارد که از دید شیعیان متبرک و مقدس هستند، ولی امروزه به علت دور افتاده بودن از مناطق شیعه‌نشین و یا بی‌خبری عموم شیعیان از وجود آنها، مورد توجه آنان قرار ندارند. از جمله این زیارتگاه‌ها می‌توان به مشهد رأس‌الحسین(ع) در شهر حماه (واقع در ۲۱۰ کیلومتری شمال دمشق)، مزار اولاد جعفر طیار در شهر حمص (واقع در ۱۶۰ کیلومتری شمال دمشق)، و قبر محمد بن‌امام حسن(ع) و قاسم بن‌محمد بن‌امام حسن(ع) در محله «مزّه» دمشق، مزارات چند تن از شهدای صفین در جزیره و منطقه حفاظت‌شده «الثوره» در دریاچه اسد در استان رقه، و نیز چند منزلگاه امام علی(ع) در مسیر ایشان به صفین در مناطق مجاور رود فرات اشاره کرد.

۱-۲. کشور لبنان

مهم‌ترین مناطق شیعه‌نشین در لبنان عبارت‌اند از منطقه بقاع، در شرق این کشور، و منطقه جبل عامل، که مساحت وسیعی از دو استان لبنان جنوبی و نبطیه را دربرگرفته است. در حال حاضر جمعیت قابل‌توجهی از شیعیان لبنان در حومه جنوبی بیروت

به سر می‌برند؛ ولی حضور شیعه در این منطقه نسبتاً جدید و عمدتاً مربوط به دوره پس از جنگ‌های داخلی لبنان است که بسیاری از شیعیان از روستاهای خود در جنوب لبنان و بقاع به این منطقه مهاجرت کردند. چند روستای شیعه‌نشین نیز در مناطق کوهستانی مرکزی لبنان یعنی کسروان و عالیه وجود دارد.

در روستاهای مسلمان‌نشین لبنان، چه سنی‌نشین و چه شیعه‌نشین، مزارات فراوانی وجود دارد. در بیشتر روستاها حداقل یک زیارتگاه، و در برخی روستاها نیز چند زیارتگاه وجود دارد. کمتر روستایی را می‌توان یافت که دارای زیارتگاه نباشد. بیشتر این مزارات از یک اتاق کوچک گنبددار تشکیل شده‌اند اما برخی از آنها اتاق‌ها و یا بخش‌های دیگری نیز دارند. برخی زیارتگاه‌ها نیز در داخل مساجد یا متصل به آنها قرار دارند. زیارتگاه‌های اسلامی لبنان، عمدتاً شامل مزارات پیامبران الهی و نزدیکان آنان، و یا شخصیت‌های مجهول‌الهویه و اولیای محلی ناشناخته است.

۱-۲-۱. مزارات اهل بیت

در لبنان مزارات اندکی به اهل بیت تعلق دارند که اینها نیز چند زیارتگاه منسوب به فرزندان امام حسین(ع) در منطقه بعلبک، و چند مقام و قدمگاه مرتبط با ائمه(ع) هستند.

مزارات منسوب به فرزندان امام حسین(ع) عبارت‌اند از: خوله دختر امام حسین(ع) در شهر بعلبک، صفیه دختر امام حسین(ع) در روستای «حوش تلصفیه»، و مزار عبدالله فرزند امام حسین(ع) در روستای «حورتعلا». به اعتقاد اهالی، اینان فرزندان خردسال امام حسین(ع) بوده‌اند که در زمان عبور کاروان اسرای اهل بیت به سمت دمشق، در این منطقه از دنیا رفته‌اند. از این میان، مزار خوله شهرت بیشتری دارد و علاوه بر زائران محلی، زائرانی از کشورهای دیگر نیز دارد. این مزار اخیراً با پشتیبانی جمهوری اسلامی توسعه یافته و برای آن گنبد و گلدسته و حسینیه ساخته شده است و می‌توان آن را مهم‌ترین زیارتگاه شیعی لبنان به شمار آورد.

همچنین در کنار چشمه «رأس العین» بعلبک، بقایای مسجدی از دوره مملوکی وجود دارد که شیعیان منطقه آن را مسجد رأس الحسین(ع) می‌دانند.

از جمله قدمگاه‌های مرتبط با ائمه و اهل بیت در لبنان می‌توان به قدمگاه‌های

حضرت مهدی (ع) و حضرت عباس و شتر امام علی (ع)، در منطقه بقاع، و مقام امام زین‌العابدین (ع) و مسجد شجره، در جنوب لبنان اشاره کرد.

۱-۲-۲. مزارات پیامبران و شخصیت‌های قرآنی

در بسیاری از مناطق شیعه‌نشین لبنان، مزاراتی منسوب به شخصیت‌های قرآنی و انبیای مذکور در قصص الانبیاء وجود دارد. از جمله پیامبران دارای مزار در منطقه بقاع می‌توان به شیث، نوح، هود، صالح، اسماعیل، یوسف، شعیب، موسی، یوشع، یونس، الیاس، سلیمان، عیسی و ... اشاره کرد. در این زمینه می‌توان از مزارات سام و حام (فرزندان نوح)، نون (پدر شعیب) و «اسباط» نیز نام برد. قبور منسوب به حضرت شیث (در روستای النبی شیث) و حضرت نوح (در روستای کرک نوح) به‌طور غیرعادی بزرگ هستند که این امر باعث شهرت این دو زیارتگاه گشته است. قبر حضرت شیث حدود ۲۳ متر، و قبر حضرت نوح حدود ۴۰ متر طول دارد.

از جمله پیامبران و نزدیکان آنان که در جنوب لبنان دارای مزار هستند، می‌توان به نوح، اسماعیل، نون (پدر شعیب)، بنیامین (برادر یوسف)، حزقیل، دانیال، یونس، عمران، یحیی و شمعون اشاره کرد. همچنین مزاراتی به نام سجد، صیدون، عازر، صالحیم و ... در جنوب لبنان وجود دارد که اهالی منطقه آنان را از پیامبران بنی‌اسرائیل می‌دانند. سجد و صیدون را از فرزندان حضرت یعقوب (ع) دانسته‌اند و مزار آنان، تا پیش از مهاجرت یهودیان لبنان به فلسطین اشغالی، زیارتگاه آنان بوده است (رک: الامین العاملی، ۱۹۸۳: ۲۶۱؛ المجدوب، ۱۹۸۴: ۸۴).

همچنین در روستای قماطیه (در منطقه عالیه) مزاری منسوب به حضرت موسی (ع)، و در روستای لاسا (در منطقه کسروان) مزار پیامبری به نام هَدَوَان، که او را از نوادگان حضرت نوح می‌دانند، وجود دارد. در شهر هِرْمِل (در شمال بقاع) نیز مزاری از آن جبرئیل فرشته وحی وجود دارد!

برخی از مزارات منسوب به پیامبران، در واقع قبور شخصیت‌هایی اسلامی هستند که هم‌نام این پیامبران بوده‌اند و به‌تدریج عبارت «نبی» (= پیامبر) بر آنان اطلاق شده و مزار آن پیامبران دانسته شده‌اند؛ به‌عنوان مثال، در روستای «یونین» در شمال بعلبک دو مزار به نام «نبی عیسی» و «نبی سلیمان» وجود دارد که در واقع قبور دو صوفی مسلمان به

نام‌های عیسی بن‌احمد یونینی (م ۶۵۴هـ) (برای آگاهی از زندگی‌نامه وی، رک: الذهبی، ۱۹۹۹: ۱۷۴/۴۸-۱۷۸) و سلیمان بن‌مهدی یونینی هستند («مزارات دینیة فی لبنان»، ۲۰۰۶).

علاوه بر پیامبران و شخصیت‌های قرآنی شناخته‌شده، مزاراتی نیز منسوب به پیامبران ناشناخته وجود دارد. برای مثال، می‌توان به این مزارات اشاره کرد: سُرِیج و علوان و عطریف (در روستای خُرَیبه)، ساما (در روستای بیت شاما)، و رشاده (در روستای نبی رشاده) در منطقه بقاع؛ آثا (در روستای حَدَاثَا)، یاثر (در روستای یاطر) و جَلیل (در دو روستای شرقیه و قانا) در جنوب لبنان. تشابه نام برخی روستاها با صاحبان مزارات واقع در آنها قابل توجه است. برخی از این مزارات دارای زیارت‌نامه‌اند که در آن به نبوت صاحب آن مزار تصریح شده است.

در این میان، حضرت شیث، که نزد اهالی «شیت» تلفظ می‌شود، دارای جایگاه خاصی در منطقه است و در برخی از روستاهایی که در ترکیب نام آنها، کلمه «شیت» به کار رفته، اماکن و مزارات مختلفی منتسب به وی وجود دارد؛ روستاهای النبى شیت (نزدیک بعلبک)، جَبشیت (نزدیک شهر نبطیه)، بَرَعشیت (نزدیک شهر بنت جبیل) و عدشیت (بین نبطیه و بنت جبیل) از این جمله‌اند.

برای حضرت خضر نیز مزارات متعددی وجود دارد، از جمله در روستاهای حَرَبَتَا، خضر، دگوة و کَفَرَدبش در بقاع، و روستاهای حومین، دیر میماس و صرفند در جنوب لبنان. با اینکه از دیدگاه عموم مسلمانان حضرت خضر زنده و غایب از انظار است، در بیشتر این مزارات، مقام منسوب به او به صورت قبری برجسته از زمین، نمایش داده شده است.

۱-۲-۳. قبور شخصیت‌های شناخته‌شده

بخش دیگر مزارات شیعیان لبنان، قبور و مزارات شخصیت‌های اسلامی و علمای جبل عامل است. مزار مالک اشتر در بعلبک، مزار تمیم داری (م ۴۰هـ) (از صحابه پیامبر) در روستای دُویر (در منطقه نبطیه)، قبر شیخ کفعمی در روستای جبشیت (نزدیک نبطیه)، قبر ابن‌العودی (از شاگردان شهید ثانی) در روستای کَفَرکلا (نزدیک مرجعیون)، و قبر و صخره محل شهادت «ناصر»^۲ در روستای یارون (نزدیک بنت جبیل) از این جمله‌اند.

در دو روستای «میس الجبل» و «صرفند» در جنوب لبنان، دو مقام منسوب به ابوذر وجود دارد. بر اساس باور رایج در میان شیعیان جبل عامل، عامل پیدایش تشیع در این منطقه، حضور و تبلیغات شیعی ابوذر در شام و جبل عامل بوده است (المهاجر، ۱۹۹۲: ۲۱).

در سال‌های اخیر، آرامگاه برخی از شهدای مقاومت اسلامی لبنان از جمله شیخ راغب حرب (در روستای جبشیت) و سید عباس موسوی، دبیر کل سابق حزب‌الله لبنان، (در روستای النبی شیت) به زیارتگاه‌هایی برای شیعیان تبدیل شده است.

۱-۲-۴. مزارات اولیای محلی و شخصیت‌های ناشناخته

مزارات نیکان و اولیای محلی ناشناخته که غالباً اطلاعات چندانی از آنان در دست نیست، بخش عمده‌ای از زیارتگاه‌های منطقه را تشکیل می‌دهند. نکته قابل توجه درباره بسیاری از این مزارات آن است که نام صاحبان آنها «محمد» است، و یا این نام به پیش از نام آنان افزوده شده است؛ به‌عنوان مثال می‌توان از مزارات محمد اعسر، محمد خطّار، محمد عدسی، محمد علاّق، محمد القاسم و محمد ناصری در بقاع، و مزارات محمد انصاری، محمد ابوالأنوار (یا ابونوار)، محمد الرشید، محمد الشهید، محمد الظریف، محمد الهاشم و محمد بن یعقوب در جنوب لبنان نام برد.

نام‌های برخی دیگر از مزارات شخصیت‌های ناشناخته عبارت‌اند از: احمد الضایع، علی الزهّری و عوسجی در بقاع، و ابورکاب، رؤیسه، صدیق، علی الطاهر، فارس البطاح و ناصر بونصیر در جنوب لبنان. این احتمال را باید در نظر گرفت که بسیاری از این‌گونه مزارات، قبور اشخاص حقیقی بوده‌اند که در منابع نامی از آنان برده نشده و یا نام واقعی آنان تحریف و یا فراموش شده است. در این باره، از یکی از علمای جبل عامل چنین نقل شده است که: «گنبد‌های جبل عامل بر روی قبر عالم و یا حاکمی بنا شده‌اند» (الامین العاملی، ۱۹۸۳: ۲۷۳).

در برخی موارد، تشخیص این مزارات از مزارات منسوب به پیامبران ناشناخته مشکل است؛ زیرا با توجه به فراوانی مزارات انبیا در منطقه شام، بر مزارات بسیاری از نیکان و اولیا و شخصیت‌های حقیقی پس از اسلام نیز عبارت «نبی» اطلاق می‌شود. از این موارد می‌توان به مزار «نبی عثمان»، در روستایی به همین نام در شمال بعلبک، اشاره

کرد که احتمالاً قبر عثمان بن محمد تنوخی بعلبکی (م ۶۵۱ هـ) است (درباره وی، رک: الذهبی، ۱۹۹۹: ۱۰۲/۴۸-۱۰۴).

درباره بسیاری از زیارتگاه‌های مناطق شیعه‌نشین لبنان، باورهای مختلفی در میان اهالی وجود دارد. بارها از برخی اهالی این مناطق شنیده و یا نقل شده است که شب‌هنگام، انواری را مشاهده کرده‌اند که از آسمان به مزار واقع در روستا یا محل سکونت آنان پایین آمده‌اند یا از مزاری به مزاری دیگر منتقل شده‌اند. این‌گونه باورها درباره سایر زیارتگاه‌ها نیز وجود دارند و حتی در برخی منابع تاریخی نیز به آنها اشاره شده است (از جمله، رک: ابن شداد، ۱۹۹۱: ۱۳۳/۱/۱؛ الطباخ الحلبي، ۱۹۸۹: ۳۴۷/۲)؛ ولی شیوع آن درباره مزارات این منطقه، بیشتر است.

باور دیگری که در بین برخی از اهالی وجود دارد آن است که از سوی برخی مزارات به کسانی که به آن مزار بی‌احترامی کرده‌اند یا شأن آن را نگاه نداشته‌اند، هشدار و یا حتی عقوبتی رسیده است.

۲. مزارات علویان

در دوران معاصر، به فرقی که از غلات شیعه به شمار می‌آمده‌اند، نام علویان اطلاق می‌شود. این فرق عبارت‌اند از: نُصَیریان، که مرکز اصلی آنان سوریه است؛ بکناشیان، که به‌طور عمده در دو کشور ترکیه و آلبانی حضور دارند؛ اهل حق، که عمدتاً در کردستان ایران و نیز آذربایجان زندگی می‌کنند؛ و کاکائیان، که سرزمین اصلی آنان کردستان عراق است. این فرق — چه از نظر پیدایش و پیشینه تاریخی، و چه از نظر اعتقادات و متون مقدّس — با یکدیگر اختلافات اساسی دارند، ولی با توجه به اشتهاشان به غلو در حق امام علی (ع)، تحت عنوان عمومی علویان قرار گرفته‌اند. مقصود از علویان در این نوشتار، که به حوزه جغرافیایی شام مرتبط است، فرقه‌ای است که در گذشته به نام نُصَیریان شناخته می‌شدند. در دوره معاصر، تعدادی از مشایخ این فرقه، با صدور بیانیه‌ای خود را تابع مذهب جعفری دانسته‌اند.

علویان سوریه، تاریخ پیدایش خود در سرزمین شام را قرن چهارم هجری — یعنی زمان حضور حسین بن حمدان خصیبی (م ۳۵۸ هـ)، صاحب کتاب مشهور *الهدایة الکبری*، و جانشینان وی در این سرزمین — می‌دانند (برای آگاهی بیشتر، رک: حسن یونس

حسن، بی‌تا). از منابع تاریخی و کتب جهانگردان مسلمان برمی‌آید که علویان حداقل تا قرن ششم و هفتم هجری در بسیاری از شهرهای شام از جمله حلب، حمص و... حضور داشته‌اند؛^۳ ولی ظاهراً پس از روی کار آمدن حکومت‌های متعصب اهل سنت (ایوبیان و ممالیک و عثمانیان) در شام و سخت‌گیری‌های آنان نسبت به فرق شیعه، به مناطق کوهستانی به‌ویژه جبال نُصَیریّه (کوه‌های لاذقیه کنونی در غرب سوریه) مهاجرت کرده‌اند.

در حال حاضر علویان عمدتاً در مناطق کوهستانی غرب سوریه یعنی منطقه ساحلی سوریه (دو استان لاذقیه و طرطوس) و جلگه غاب در غرب حماه (که رود العاصی در آن جریان دارد) حضور دارند. این مناطق، اصلی‌ترین و مهم‌ترین مناطق علوی‌نشین در گذشته و حال بوده‌اند. همچنین در دوران اخیر، علویان در محله جدید «الزهراء» شهر حمص حضور قابل‌توجهی یافته‌اند و جمعیتی از آنان نیز در برخی روستاهای منطقه اشغالی جولان در جنوب غربی سوریه زندگی می‌کنند. علاوه بر سوریه، علویان در منطقه انطاکیه در جنوب ترکیه،^۴ و در منطقه عکار و جبل محسن (نزدیک شهر طرابلس) در شمال لبنان نیز حضور دارند.

۲-۱. مزارات مناطق ساحلی سوریه

علویان در مناطق تاریخی خود، یعنی ساحل سوریه و کوهستان‌های لاذقیه، مزارات متعدد و فراوانی دارند. این مزارات در داخل یا حاشیه روستاها و شهرها، در میان دشت‌ها، دامنه تپه‌ها و قله کوه‌ها به چشم می‌خورند. گستردگی این مزارات تا جایی است که به‌سختی می‌توان روستا یا منطقه‌ای خالی از زیارتگاه یافت و تقریباً در هر روستای این منطقه یک یا چند مزار وجود دارد. گاهی چندین گنبد و مزار در کنار هم یا با فاصله کمی از یکدیگر به چشم می‌خورند.

علویان به زیارتگاه‌های خود بسیار وابسته‌اند و معمولاً در روزهای جمعه و تعطیل، به‌ویژه در اعیاد و مناسبت‌های دینی، به صورت خانوادگی و دسته‌جمعی به زیارت مزارات مورد علاقه خود می‌روند. در بیشتر مزارها یک صندوق «زکات» وجود دارد و اموالی که از سوی زائران به‌عنوان زکات در این صندوق‌ها ریخته می‌شوند، برای تأمین مخارج مزار و خادمان آن، که معمولاً از مشایخ هستند، مصرف می‌گردند.

ساختمان بیشتر مزارات جدید است و قدمت آنها از پنجاه، صد و یا دویست سال فراتر نمی‌رود. اغلب این مزارات از اتاقی ساده و گنبددار، تشکیل شده‌اند اما برخی از آنها، دو گنبد یا بیشتر و یا بخش‌های دیگری از قبیل آشپزخانه و... نیز دارند. قبور موجود در این مزارات معمولاً به ارتفاع حدود یک متر یا بیشتر، از کف مزار بالا آمده و با پارچه‌هایی به رنگ سبز یا دیگر رنگ‌ها پوشیده شده‌اند.

مزارات منطقه ساحل سوریه را می‌توان بر اساس صاحبان این مزارات، بدین ترتیب تقسیم‌بندی کرد: مزارات منسوب به پیامبران و خضر و اولیای پیش از اسلام، مزارات منسوب به اهل بیت و بنی‌هاشم و صحابه، و قبور و مزارات اعلام و مشایخ علویان.

۲-۱-۱. مزارات پیامبران

از جمله پیامبران و اولیای پیش از اسلام که در منطقه ساحل سوریه دارای مزاراتی هستند، می‌توان به حضرت شیث و یوشع، صالح، یوسف، یونس، متی (پدر حضرت یونس)، متی (از حواریان حضرت مسیح)، و اربعین (= چهل تن) اشاره کرد. بسیاری از این مزارات بر قلعه‌ها و کوه‌های مرتفع واقع شده و از چشم‌اندازهای زیبایی برخوردارند. البته قرار داشتن مزارات بر کوه‌های بلند در این منطقه، منحصر به پیامبران نیست.

خضر نیز دارای مزارهای فراوانی در منطقه است. مزار معروف به «خضر الدیر» در روستای «عرامو» در منطقه صلنغه از مشهورترین آنها است. این مزار که در واقع یک فرورفتگی در دیواره صخره‌ای کوه است، در اصل منسوب به «جرجس قدیس» یا «سنت جورج» (St. George) — از مشهورترین قدیس‌های تاریخ مسیحیت — بوده است. در خارج آن، مزار دیگری منسوب به حضرت مریم (س) وجود دارد و قدمت هر دو مزار، از دوره بیزانس است. هنوز هم بر سردر مزار و بر روی قبر و دیوار مجاور آن، تعدادی نقش صلیب باقی مانده است و در عین حال، تعدادی قرآن نیز در آن به چشم می‌خورد (عمیری، ۱۹۹۵: ۲۴۰-۲۴۱).

۲-۱-۲. مزارات شخصیت‌های دینی صدر اسلام

در منطقه ساحلی سوریه، مزاراتی منسوب به شخصیت‌هایی از بنی‌هاشم، صحابه

پیامبر(ص) و حتی ائمه(ع) وجود دارد که ممکن است حضورشان در این منطقه از نظر تاریخی قابل اثبات نباشد. البته علویان از این گونه مزارات به عنوان «تشریفة» یاد می‌کنند. «تشریفة» نزد اهالی منطقه، زیارتگاه نمادینی است که تنها به قصد یادبود و تبرک جستن از صاحب مزار و زیارت از راه دور، ایجاد شده است.

مشهورترین این مزارات، زیارتگاه معروف به «مقامات بنی‌هاشم» است که در رأس یکی از بلندترین کوه‌های سلسله جبال لاذقیه، به نام کوه جعفر طیار، در ۲۰ کیلومتری شرق قرداحه قرار دارد. در این مزار، که دارای چندین اتاق و گنبد در امتداد یکدیگر است، قبور نمادین چند تن از بنی‌هاشم از جمله حمزه عموی پیامبر(ص)، و جعفر، طالب و عقیل — فرزندان ابوطالب و برادران حضرت علی(ع) — وجود دارد. این مزار توسط شیخ خلیل بن معروف نُمیلَه (م ۱۲۳۱هـ)، از مهم‌ترین مشایخ علویان در زمان خود، به اعتبار خوابی که دیده بود، ایجاد شده است. او در خواب جعفر طیار را دیده بود که به وی دستور ساخت این زیارتگاه را داده بود (خونده، ۲۰۰۴: ۱۴۸). مزار بنی‌هاشم یکی از مهم‌ترین مزارات علویان در ساحل سوریه به شمار می‌آید و ظاهراً در مرتفع‌ترین نقطه نسبت به سایر مزارات واقع در کوهستان‌های لاذقیه قرار دارد.

جعفر طیار، که اهل ساحل غالباً از او به عنوان «المَلک جعفر الطیار» یاد می‌کنند، در سال هفتم هـ در جنگ مؤته به شهادت رسید و مزار وی در محل شهادتش در اردن واقع است. با این حال، مزارات نمادین متعددی در این منطقه برای او وجود دارد که از این میان، می‌توان به مزار واقع بر قله کوه جعفر طیار در منطقه قسطل معاف در شمال لاذقیه اشاره کرد که بر قله کوه دیگری نزدیک آن، مزاری منسوب به حضرت حمزه وجود دارد.

از دیگر مزارات منسوب به شخصیت‌های صدر اسلام، می‌توان از مزار غیداق بن عبدالمطلب، عموی پیامبر(ص)، در روستای «جوبه برغال» در شرق قرداحه (که در واقع یک درخت بلوط کهنسال و تنومند است)، مزار نمادین عبدالله بن‌رواحه، از صحابه پیامبر و شهدای غزوه مؤته، در روستای حواز (در منطقه جبله)، و چند مزار نمادین امام زین‌العابدین(ع) که غالباً در روستاهای منطقه بانیاس قرار دارند، نام برد.

شایان ذکر است که در شمال شهر حماه بر بالای کوهی به نام «زین‌العابدین»، مزاری منسوب به امام زین‌العابدین(ع) وجود دارد که به شدت مورد توجه علویان است

و از مهم‌ترین مزارات آنان در خارج از منطقه ساحلی سوریه به شمار می‌آید. ظاهراً مزارات نمادین آن حضرت در منطقه ساحل سوریه نیز، در واقع با هدف زیارت از راه دور مزار واقع در حماه ساخته شده است.

۲-۱-۳. مزارات اعلام و مشایخ علویان

علاوه بر مزارات اشاره شده، بخش عمده مزارات منطقه ساحلی سوریه را مزارات منسوب به اعلام و مشایخ این فرقه، از آغاز تاریخ ورود آنان به منطقه تا به امروز، تشکیل می‌دهد که بیشتر این مشایخ، برای سایر مسلمانان ناشناخته و یا کمتر شناخته شده‌اند. برای برخی از این مشایخ، به‌ویژه آنانی که برای علویان اهمیت بیشتری دارند، چندین مزار وجود دارد که یکی از این مزارات قبر واقعی آنان است و مزارات دیگر، «تشریفه» یا مزار نمادین به شمار می‌آیند. البته گاهی نیز مزار واقعی مشخص نیست و در اینکه کدام مزار واقعی و کدام نمادین است اختلاف نظر وجود دارد. برخی از این مزارات ممکن است به اعتبار خواب‌نما شدن مشایخ دیگر به وجود آمده باشند.

از جمله مزارات مشاهیر علویان می‌توان به مسجد و زیارتگاه ابراهیم ادهم (م ۱۶۱هـ)، از عرفای مشهور صدر اسلام، در شهر جبلة، مزار حسن بن یوسف سنجاری ملقب به «مکزون» (۵۸۳-۶۳۸هـ)، از مهم‌ترین شخصیت‌های دینی و سیاسی تاریخ علویان، در روستای حَمین (در شرق طرطوس)^۵ و مزار عمادالدین حموی^۶ در روستای بلوزه بانیاس اشاره کرد.

زیارتگاه‌های برخی از مشایخ علویان، از قبیل مزار «شیخ یوسف رذاد» در روستای سویده (در جنوب مصیاف) و مزار «شیخ یوسف ربعو» در روستای ربعو (در شرق مصیاف)، به علت رواج برخی باورهای عجیب درباره آنها در میان اهالی، شهرت فراوانی یافته‌اند.

از ذکر مزارات سایر مشایخ به‌علت عدم شهرت آنان نزد سایر مسلمانان خودداری می‌گردد.

۲-۲. مزارات سایر مناطق علوی‌نشین

علاوه بر منطقه ساحل، در برخی مناطق دیگر سوریه نیز مزاراتی وجود دارند که مورد

توجه علویان هستند. از این میان می‌توان از مزار امام زین‌العابدین(ع) در شمال حماه و مزار محمد بن ابی‌حذیفه، از یاران امام علی(ع)، در روستای عالقین (در ۴۰ کیلومتری جنوب دمشق) نام برد.

علویان در دو منطقه عکار (در شمال لبنان) و جولان اشغالی نیز دارای مزاراتی هستند که غالباً از آن مشایخ این فرقه هستند و از اهمیت و شهرت چندانی برخوردار نیستند.

۳. مزارات اسماعیلیان

اسماعیلیان فرقه‌ای از شیعیان‌اند که پس از اعتقاد به امامت امام جعفر صادق(ع)، به امامت اسماعیل فرزند ارشد ایشان، و امامت محمد، فرزند اسماعیل، قائل شدند. بعدها در سلسله امامان اسماعیلی انشعابات فراوانی ایجاد شد و در نتیجه اسماعیلیان به فرق مختلفی تقسیم شدند. در حال حاضر مهم‌ترین این فرق، مستعلویان (بهره‌ها)، و نزاریان قاسم‌شاهی (آقاخانینان) هستند (برای اطلاع تفصیلی از تاریخ و عقاید اسماعیلیان، رک: دفتری، ۱۳۷۶).

سرزمین شام از قدیمی‌ترین مراکز اسماعیلیان به شمار می‌آید. به نظر می‌رسد نخستین امامان اسماعیلی از قرن سوم هجری در شام می‌زیسته‌اند. شهر سلمیه، در ۳۰ کیلومتری شرق حماه، مقر ائمه مستور اسماعیلیان بوده است. بنابراین می‌توان این شهر را یکی از نخستین مراکز تاریخی این فرقه دانست. در قرون پنجم و ششم هجری، اسماعیلیان در بسیاری از شهرها و مناطق شمال سوریه، از قبیل آفامیا، سُرْمین، حلب، باب، بزاعه و... حضور داشته و نقش تأثیرگذاری در تاریخ سیاسی بلاد شام ایفا کرده‌اند. فداییان اسماعیلی شام مانند فداییان حسن صباح در ایران، شخصیت‌های سیاسی مخالف خود از جمله امرا و پادشاهان صلیبی را ترور می‌کردند. از جمله شخصیت‌های ترور شده می‌توان به ریموند دوم (Raymond II of Tripoli) (م ۵۴۷ هجری / ۱۱۵۲ میلادی)، امیر طرابلس، و کونراد مونتفerrat (Conrad of Montferrat) (م ۵۸۸ هجری / ۱۱۹۲ میلادی) پادشاه اورشلیم، اشاره کرد. (حتی و جرجی و جبّور، ۱۹۹۰: ۵۲۱). در زمان راشدالدین سنان (۵۲۸-۵۸۸هـ)^۷، شهر مصیاف (در ۴۵ کیلومتری غرب حماه) به یکی از مهم‌ترین مراکز اسماعیلیه تبدیل شد. در دوره او اسماعیلیان شام به اوج قدرت سیاسی

و نظامی خود رسیدند. در این دوره آنان دارای دوازده قلعه نظامی مستحکم در جبال نصیریّه بودند (درباره قلاع اسماعیلیان در سوریه، رک: ویلی، ۱۳۸۶).

با انتقال امامت اسماعیلیان نزاری به ایران و سپس به هند، از میزان حضور و تأثیر سیاسی آنان در شام کاسته شد. امروزه حضور آنان به چند شهر کوچک در مرکز سوریه یعنی سلمیه، مصیاف، قدموس و برخی روستاهای اطراف این شهرها منحصر است. جمعیت بسیار اندکی از آنان نیز در شمال لبنان به سر می‌برند. بیشتر اسماعیلیان سوریه نزاری قاسم‌شاهی (آقاخان) و جمعیت کمی نیز نزاری مؤمن‌شاهی هستند.

اسماعیلیان در مقایسه با سایر فرق، دارای مزارات نسبتاً کمی در سوریه هستند که این مزارات عمدتاً شامل قبور امامان اسماعیلی و برخی داعیان آنان است. از مهم‌ترین این مزارات، قبری است منسوب به مؤسس فرقه اسماعیلیه یعنی محمد بن اسماعیل بن امام جعفر صادق (ع) نزدیک شهر تدمر (در ۲۴۵ کیلومتری شمال شرقی دمشق). البته در محل وفات و دفن محمد بن اسماعیل اختلاف نظر وجود دارد و تعدادی از محققان معتقدند او بخش آخر زندگی خود را در خوزستان گذرانیده است (دفتری، ۱۳۷۶: ۱۲۳). ولی پژوهشگران اسماعیلی سوریه تأکید می‌کنند که وی در پایان عمر خود به تدمر آمد و در این شهر از دنیا رفت (غالب، ۱۹۶۴: ۴۵۰؛ تامر، ۱۹۹۸: ۱۷۳).

مزار محمد بن اسماعیل بر قله کوهی در حدود پنج کیلومتری شمال شرقی تدمر واقع شده که راه دسترسی به آن نسبتاً دشوار است و به پیاده‌روی طولانی‌مدت نیاز دارد. این مزار نزد اهالی تدمر به «محمد بن علی» شناخته می‌شود. سلیمان بن حیدر (۱۱۱۶-۱۱۲۰هـ)، داعی ارشد نزاریان مؤمن‌شاهی در قرن دوازدهم هجری، در قصیده حیدریه خود که در آن سلسله امامان نزاری مؤمن‌شاهی را ذکر کرده، به مهاجرت محمد بن اسماعیل به تدمر و مزار وی بر قله کوه محمد بن علی اشاره کرده است (تامر، ۱۹۹۴: ۱۵).

دیگر زیارتگاه مهم اسماعیلیان، مسجد و مزار «امام اسماعیل» در سلمیه است. در برخی منابع تاریخی از آن با نام مسجد هفت محراب یاد شده است (الهروی، ۱۹۵۳: ۸). محل آن پیش از اسلام، کلیسا بوده و پس از اسلام در دوره ائمه مستور به مسجد تبدیل شده است. در ضلع غربی مسجد، گنبد و آرامگاهی قرار دارد که داخل آن قبری متعلق به یک یا چند تن از امامان مستور وجود دارد.^۸

این مسجد در دوره متروک شدن سلمیه (پیش از آنکه اسماعیلیان در قرن نوزدهم میلادی دوباره به آن بازگردند)، همانند خود شهر، به ویرانه تبدیل شده بود. ولی در دوره اخیر، توسط محمد برهان‌الدین، داعی مطلق اسماعیلیان بهره، و با نظارت و همکاری اداره آثار تاریخی و وزارت اوقاف سوریه، مرمت و بازسازی شد و در سال ۱۴۱۴ هجری افتتاح گردید. اسماعیلیان بهره هند به زیارت این مزار می‌آیند.

مزار احمد الوفی، از ائمه مستور، یکی دیگر از زیارتگاه‌های مهم اسماعیلیان است که در ارتفاعات جنوب غربی مصیاف به نام کوه «مشهد» واقع است و نزد اهالی به «مشهد عالی» شهرت دارد. این زیارتگاه، علاوه بر احمد الوفی، مزار «اخوان الصفا»، صاحب رسائل فلسفی شهیر اسماعیلیان نیز دانسته شده است.^۱ به نظر می‌رسد این مزار بیشتر مورد توجه اسماعیلیان مؤمن شاهی است و از مزارات خاص آنان به شمار می‌آید. بنای کنونی آن جدید است و در آن دو قبر بزرگ و دو قبر کوچک وجود دارد. قبور بزرگ از آن احمد الوفی و راشدالدین سنان، و قبور کوچک از آن محمد التقی و عبدالله الرضی یا اخوان الصفا معرفی شده‌اند. راشدالدین سنان در نزدیکی قلعه کهف در جنوب قدموس مزار دیگری نیز دارد.

یکی دیگر از زیارتگاه‌های اسماعیلیان سوریه، مزار «مولی حسن» در بالای کوهی به همین نام در شمال شرقی قدموس است. برخی آن را مزار نمادین امام حسن بن‌نزار، نخستین امام نزاریان مؤمن شاهی پس از خلفای فاطمی مصر می‌دانند (البته ادعا شده است که او در قلعه «لمبسر» در ایران درگذشته است)؛ و برخی دیگر نیز آن را مدفن جلال‌الدین حسن فرزند راشدالدین سنان می‌دانند.

در روستای «جمّاسة قلیة» در پنج کیلومتری جنوب قدموس نیز مزاری به نام «شیخ محمد عراقی» وجود دارد که ظاهراً اهالی اسماعیلی منطقه آن را قبر امام رضی‌الدین بن محمد شاه بن مؤمن شاه، از امامان سلسله مؤمن شاهی می‌دانند (علاوه بر تحقیقات میدانی نگارنده، رک: تامر، ۱۹۹۸: ۱۹۳).

از میان دیگر مزارات اسماعیلیان در سوریه، می‌توان این مزارات را نام برد:

- مقبره شیخ سلیمان بن حیدر و امیر مزید حلّی (م ۵۸۴هـ)، شاعر اسماعیلی معاصر راشدالدین سنان، نزدیک مزار احمد الوفی در کوه مشهد مصیاف.

- مقبره شمس‌الدین مینقی (۸۷۲-۹۳۷هـ)، داعی ارشد اسماعیلیان نزاری قاسم شاهی در

شام و معاصر مراد میرزا، در «قلعه مینقه» (یا مینقه) در حدود ۳۰ کیلومتری شهر جبله.
- مقبره علی خان، فرزند ارشد آقاخان سوم، در کنار مجلس اسماعیلیان شهر سلمیه.
- مزار منسوب به امام جعفر صادق (ع) در روستای اسماعیلی نشین «تل الدرّة»
(بین حماه و سلمیه).

اسماعیلیان بهره‌مند، علاوه بر مزارات خاص اسماعیلیان، به سایر مزارات
اهل بیت در شام نیز توجه نشان می‌دهند و دو ضریح کنونی موجود بر مقام رأس
الحسین در مسجد اموی دمشق، و مزار سرهای شهدای کربلا در باب‌الصغیر دمشق، و
نیز ضریح موجود بر قبر جعفر طیار در مؤته اردن، توسط داعی مطلق بهره‌ها
نصب شده‌اند.

۴. مزارات حروفیان

جنبش حروفیه، در اصل یکی از طرق تصوف بود که توسط فضل‌الله استرآبادی
(۷۴۰-۷۹۶هـ) در قرن هشتم هجری به وجود آمد، ولی طولی نکشید که به یک نهضت
اجتماعی تبدیل شد. درباره میزان انتشار و تأثیرگذاری این طریقت در شام اطلاع دقیقی
در دست نیست، ولی قدر مسلم آن است که عمادالدین نسیمی، از مهم‌ترین خلفای
فضل‌الله استرآبادی، وارد شهر حلب شد و در آنجا پیروانی یافت؛ و سرانجام به فتوای
علمای این شهر به قتل رسید. در این باره، صاحب *شذرات الذهب* در ذیل حوادث
سال ۸۲۰ هـ نوشته است: «در این سال، شیخ نسیم‌الدین تبریزی، شیخ حروفیان، و
ساکن حلب، کشته شد. او در حلب سکونت گزید و پیروانش افزایش یافتند و بدعت
وی آغاز شد و گسترش یافت؛ و امر او مشهور گشت تا اینکه سلطان به قتل وی
دستور داد. پس گردنش را زدند و پوستش را کردند و او را به صلیب کشیدند» (ابن‌عماد
الحنبلی، ۱۹۹۳: ۲۱۱/۹). صاحب *کنوز الذهب* نیز جزئیات بیشتری از محاکمه نسیمی و
فتوای علمای حلب به مهدورالدم بودن او و چگونگی قتل وی را بیان کرده و زمان
وقوع آن را دوره نیابت امیر یشبک بن عبدالله یوسفی بر شهر حلب (۸۲۰-۸۲۴هـ) ذکر
کرده است (رک: سبط ابن‌العجمی، ۱۹۹۶: ۱۲۵/۲-۱۲۶).

قبر عمادالدین نسیمی در داخل مسجد کوچکی در شمال قلعه حلب قرار دارد. این
مسجد در حال حاضر «زاویه نسیمی» نامیده می‌شود و مقبره نسیمی در ضلع غربی آن

قرار دارد. در گوشه‌ای از حیاط مسجد، قبور تعدادی از مشایخ طریقت «خواجکيه» به چشم می‌خورد.^{۱۰}

نتیجه‌گیری

با توجه به بررسی صورت گرفته، می‌توان به اهمیت و جایگاه ویژه زیارتگاه‌ها نزد فرق مختلف شیعه پی برد. مطالعه این زیارتگاه‌ها حداقل از دو جهت حائز اهمیت است: از یک سو، مزارات هر فرقه را می‌توان جلوه‌ای از پیشینه تاریخی آن فرقه و زیست‌گاه‌های پیروان آن قلمداد کرد. قبور و مزارات شخصیت‌های مقدس هر فرقه، نشان‌دهنده مناطق حضور و انتشار آن فرقه از گذشته تاکنون، و بازگوکننده گوشه‌هایی از تاریخ آن است؛ به‌عنوان مثال، وجود مزارات متعدد امام زین‌العابدین (ع) در شام را می‌توان یادآور حضور و نقش تاریخی مهم ایشان در این سرزمین دانست. وجود مقام‌هایی برای ابوذر در جبل عامل نیز مستمسکی است برای کسانی که وی را عامل پیدایش تشیع در این سرزمین می‌دانند. همچنین ملاحظه شد که در کوهستان‌های لبنان و سوریه، مزارات متعددی برای پیامبران وجود دارد، تا جایی که برای برخی از آنان چندین مزار یافت می‌شود. این امر ناشی از وجود این باور است که بسیاری از پیامبران الهی (به‌ویژه پیامبران بنی‌اسرائیل) در این منطقه زیسته‌اند. در واقع وجود این مزارات، نشان‌دهنده پیشینه تاریخی این مناطق، پیش از ظهور این فرقه‌ها است.

از سوی دیگر، با بررسی زیارتگاه‌های فرق شیعه می‌توان به اطلاعات قابل‌توجهی درباره باورها و اعتقادات دینی پیروان این فرق دست یافت. این امر به‌ویژه درباره مزارات نمادین، بیشتر صادق است. برای درک بهتر این مسئله، برای نمونه به این موضوع اشاره می‌شود که وجود مزارات نمادین متعدد برای برخی از شخصیت‌های بنی‌هاشم به‌ویژه فرزندان ابوطالب و عبدالمطلب در مناطق علوی‌نشین، می‌تواند نشان‌دهنده جایگاه ویژه آنان در باورها و اعتقادات علویان باشد. شاهد بر این مدعا آن است که شیخ سلیمان الاحمد (۱۲۸۸-۱۳۶۳هـ)، عالم علوی، در شرح بیتی از مکزون سنجاری که در آن به طالب، عقیل و جعفر، فرزندان ابوطالب، اشاره شده است^{۱۱} می‌نویسد: «به عقیل، در خشکی، و به جعفر، در دریا استغاثه می‌شود» (المکزون السنجاری، ۲۰۰۹: ۴۷۳). نیز به نوشته مصحح دیوان منسوب به حسین بن حمدان خصیبه، عبارت

«الدجاجات العشر» که در چندین بیت تکرار شده، تعبیری است رمزی برای شخصیت‌هایی حقیقی که جعفر، عقیل و طالب از جمله آنان‌اند (رک: الخصیبه، ۲۰۰۱: ۸۴). این امر وجود مزاری برای ایشان در یکی از مرتفع‌ترین نقاط منطقه ساحل سوریه را تفسیر می‌کند. اعتقاد علویان به عبدالله بن رواحه به‌عنوان یکی از «آیتام خمسه» (رک: حسن یونس حسن، بی‌تا: ۵۹) نیز می‌تواند تفسیرگر وجود مزاری نمادین برای وی در این منطقه باشد.

همچنین، وجود مزارات نمادین برای شخصیت‌هایی از قبیل مکزون سنجاری و ابوالفدای ایوبی در مناطق علوی‌نشین، و امام جعفر صادق (ع) و حسن بن نزار در مناطق اسماعیلی‌نشین، بیانگر اهمیت این شخصیت‌ها در تاریخ این فرق و نزد جوامع آنان است. فراوانی مزارات منسوب به برخی شخصیت‌ها نیز نشان‌دهنده تقدس و محبوبیت بالای آنان در جوامع فرق مورد اشاره است؛ برای مثال، خضر و جعفر طیار برای علویان، و خضر و امام علی (ع) برای شیعیان امامی.

آنچه بدان اشاره شد، نتیجه‌گیری کلی و مختصری است که با بررسی نسبتاً سریع و اجمالی مزارات فرق مورد اشاره در منطقه شام به دست آمده است. بدون شک نتیجه‌گیری جامع و دقیق در این زمینه، نیازمند پژوهش میدانی عمیق و مفصل‌تری است.

پی نوشت

۱. اصطلاح «مشهد»، در قرون اولیه هجری مترادف با آرامگاه یا زیارتگاه استعمال می شده است، ولی به تدریج به طور ویژه بر قبور و مزارات اهل بیت (ع) دلالت یافته است (رک: رزق، ۲۰۰۰: ۱۷۶-۱۷۷).
۲. از امرای شیعه جبل عامل که در سال ۱۱۹۵ هجری در جنگ با احمد الجزار - حاکم شهر عکا در شمال فلسطین - در روستای یارون کشته شد (رک: الامین العاملی، ۱۹۸۶: ۲۰۵/۱۰).
۳. از جمله در معجم البلدان آمده است: اهل حمص به غلات شیعه تبدیل شده اند؛ تا جایی که بسیاری از آنان به مذهب نصیریّه اعتقاد دارند و اصل آنان امامیه است که سب سلف می کنند (الحموی، بی تا: ۳۰۴/۲). در سفرنامه ابن جبیر نیز به وجود فرق مختلف شیعه، از جمله نصیریّه، در دمشق اشاره شده است (ابن جبیر، بی تا: ۲۵۲). ابن شداد نیز به نقل از ابن عدیم درباره «مشهد النور» از مزارات حلب گفته است: نصیریان به مشهد النور اعتقاد عظیمی دارند و به زیارت آن می روند و برای آن نذر می کنند (ابن شداد، ۱۹۹۱: ۱۳۷/۱)؛ که این امر نشان دهنده حضور علویان در حلب در قرن ششم هجری است.
۴. استان انطاکیه (Hatay) ترکیه، تا پیش از اشغال سوریه توسط فرانسه بخشی از خاک سوریه بوده است و نزد مردم این کشور به استان «اسکندرون» شهرت دارد.
۵. پژوهشگران علوی درباره محل قبر مکزون اختلاف نظر دارند، برخی آن را منطقه «کفرسوسه» دمشق و برخی دیگر، زادگاه وی یعنی سنجان عراق دانسته اند (رک: دیب علی حسن، ۱۹۹۸: ۹۳/۱).
۶. ابوالفدای ایوبی (م ۷۳۲هـ)، حاکم شهر حماه در دوره مملوکی و مورخ و جغرافیدان مسلمان. علویان او را به نام عمادالدین حموی می شناسند و معتقدند در اواخر عمر خود با مشاهده استجاب دعاى ده تن از مشایخ علویان به نام «رجال دعوت»، که با دعای آنان خشکسالی سه ساله در زمان وی به پایان رسید، به مذهب اهل بیت (ع) گرویده است (رک: الطویل، ۱۹۲۴: ۳۱۴؛ عمیری، ۱۹۹۵: ۳۵۲-۳۵۳؛ دیب علی حسن، ۱۹۹۸: ۶۹/۱). شایان ذکر است که قبر وی در مسجدی در شهر حماه قرار دارد.
۷. راشدالدین سنان، ملقب به «شیخ الجبل»، از مهم ترین داعیان و شخصیت های تاریخ اسماعیلیه در شام و قابل مقایسه با حسن صباح در ایران است. گروهی از اسماعیلیان شام به امامت او قائل شدند.
۸. پژوهشگران اسماعیلی توافق نظر دارند که در این گنبد امام عبدالله رضی مدفون شده است. ولی در ترتیب قرار گرفتن او در سلسله ائمه، و در اینکه آیا تنها این امام در این گنبد دفن شده یا امام دیگری نیز در کنار وی مدفون است، با یکدیگر اختلاف نظر دارند.
۹. پژوهشگران اسماعیلی، در نام احمد الوفی و ترتیب قرار گرفتن او در سلسله ائمه، و اینکه آیا در کنار وی امام دیگری نیز دفن شده است یا نه، با یکدیگر اختلاف نظر دارند (رک: غالب، ۱۹۶۴: ۱۱۰ و ۳۴۴؛ تامر، ۱۹۹۸: ۱۷۵).
۱۰. نگارنده در یکی از سفرهای میدانی خود از برخی اهالی محل شنیده است که مقبره نسیمی، زائرانی از روسیه دارد. اما از اینکه این زائران از کدام فرقه یا طریقت هستند، اطلاعی نیافته است.
۱۱. معتقلاً رمح عقیل طالباً - لطالب و جعفرأ من البحر

کتاب نامه

- ابن جبیر، محمد بن احمد (بی تا)، *رحلة ابن جبیر*، بیروت: دار صادر.
- ابن شداد، عزالدین محمد بن علی (۱۹۷۸-۱۹۸۸)، *العلاقات الخطيرة في ذكر امراء الشام والجزيرة*، تحقیق: یحیی عبّارة، دمشق: وزارة الثقافة.
- ابن عماد الحنبلي، عبدالحی بن احمد (۱۹۹۳)، *شذرات الذهب في اخبار من ذهب*، تحقیق محمود الارناؤوط، دمشق و بیروت: دار ابن کثیر.
- الامین العاملی، محسن (۱۹۸۳)، *خطط جبل عامل*، تحقیق حسن الامین، بیروت: الدار العالمية.
- _____ (۱۹۸۶)، *اعیان الشيعة*، تحقیق حسن الامین، بیروت: دار التعارف.
- تامر، عارف (۱۹۹۴)، *مراجعات اسماعيلية*، بیروت: دار الاضواء.
- _____ (۱۹۹۸)، *الامامة في الإسلام*، بیروت: دار الاضواء.
- حتّی، فیلیب، ادورد جرجی و جبرائیل جتور (۱۹۹۰)، *تاریخ العرب*، چاپ هشتم، بیروت: دار غندور.
- حسن یونس حسن (بی تا)، *منابع العرفان عند المسلمين العلویین*، [بی جا].
- الحموی، یاقوت (بی تا)، *معجم البلدان*، بیروت: دار صادر.
- الخصیبی، حسین بن حمدان (۲۰۰۱)، *دیوان الخصیبی*، تحقیق و شرح س. حبیب، بیروت: مؤسسة الاعلمی للمطبوعات.
- خونده، محمد (۲۰۰۴)، *تاریخ العلویین و أنسابهم*، بیروت: دار المحجة البيضاء.
- دفتری، فرهاد (۱۳۷۶)، *تاریخ و عقاید اسماعیلیه*، ترجمه فریدون بدره‌ای، چاپ دوم، تهران: فرزاد روز.
- دیب علی حسن (۱۹۹۸)، *اعلام من المذهب الجعفری (العلوی)*، چاپ سوم، بیروت: دارالساحل للتراث.
- الذهبی، محمد بن احمد (۱۹۹۹)، *تاریخ الاسلام و وفیات المشاهیر و الاعلام*، تحقیق عمر عبدالسلام تدمری، بیروت: دار الكتاب العربی.
- رزق، عاصم محمد (۲۰۰۰)، *معجم مصطلحات العمارة و الفنون الاسلامیة*، قاهره: مكتبة مدبولی.
- سبط ابن العجمی، احمد بن ابراهیم (۱۹۹۶)، *كنوز الذهب في تاريخ حلب*، حلب: دار القلم العربی.
- سماقیة، محمد علی (۱۹۸۷)، «مشهد الامام الحسين بحلب»، *الثقافة الاسلامیة*، شماره ۱۴.
- الطباخ الحلبي، محمد راغب (۱۹۸۹)، *اعلام النبلاء بتاريخ حلب الشهباء*، تصحیح محمد کمال، چاپ دوم، حلب: دار القلم العربی.
- الطویل، محمد امین غالب (۱۹۲۴)، *تاریخ العلویین*، لاذقیه: مطبعة الترقی.
- عمیری، ابراهیم (۱۹۹۵)، *سلسلة الجبال الساحلیة*، دمشق: دانیة للدراسات.
- غالب، مصطفی (۱۹۶۴)، *اعلام الاسماعیلیة*، بیروت: دار البقطة العربیة.
- الغزوی، کامل (۱۹۹۱)، *نهر الذهب في تاريخ حلب*، تحقیق شوقی شعث و محمد فاخوری، چاپ دوم، حلب: دار القلم العربی.
- «مزارات دینیة فی لبنان» (۲۰۰۶)، *رسالة النجف*، شماره ۵، -5/2 <http://www.al-najaf.org/resalah/5/2-mazarat.htm>

- المجذوب، طلال (١٩٨٤)، «المواقع الدينية في صيدا: المساجد ومقامات الاولياء والقلايسين»، *العرفان*،
شماره ٧٢٣.
- المكزون السنجاري، حسن بن يوسف (٢٠٠٩)، *ديوان المكزون السنجاري*، شرح سليمان الاحمد، بيروت:
مؤسسة البلاغ.
- المهاجر، جعفر (١٩٩٢)، *التأسيس لتاريخ الشيعة في لبنان و سورية*، بيروت: دار الملاك.
- نصرالله، ابراهيم (١٩٩٥)، *آثار آل محمد (ص) في حلب، حلب: مطبعة الوطن العربي*.
- ويلي، پيتر (١٣٨٦)، *آشيانه عقاب: قلعه های اسماعیلی در ایران و سوریه*، ترجمه فريدون بدره ای، تهران:
فرزان روز.
- الهروي، علي بن ابي بكر (١٩٥٣)، *الاشارات الى معرفة الزيارات*، تحقيق جانين سوردليل - طومين، دمشق:
المعهد الفرنسي.